

SULTAN ALP ARSLAN'IN MERKEZİ OTORİTEYİ SAĞLAMA ÇABALARI:
1. HUTTELAN SEFERİ
SULTAN ALP ARSLAN'S EFFORTS TO SECURE CENTRAL AUTHORITY:
1. HUTTALAN EXPEDITION

ÖZGÜR TOKAN

Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Assist. Prof. Dr., Bartın University, Faculty of Letters, Department of History
otokan@bartin.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-0958-5714>

Atıf / Citation

Tokan, Ö. 2020. "Sultan Alp Arslan'ın Merkezi Otoriteyi Sağlama Çabaları: 1. Huttelan Seferi".
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute. 69, (Eylül-
September 2020). 463-484

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 01.03.2020
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 14.08.2020
Yayın Tarihi- *Date Published* : 30.09.2020
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4375>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by iThenticate programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*

TAED-69, Eylül – September 2020 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

SULTAN ALP ARSLAN'IN MERKEZİ OTORİTEYİ SAĞLAMA ÇABALARI: 1. HUTTELAN SEFERİ

SULTAN ALP ARSLAN'S EFFORTS TO SECURE CENTRAL AUTHORITY: 1. HUTTALAN EXPEDITION

ÖZGÜR TOKAN

Öz

Bu çalışmada Sultan Alp Arslan'ın (1063-1072) saltanatı dönemindeki ilk askerî seferi, yani Huttalan seferi ele alınmıştır. Huttalan, kabaca Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasında kalan Maverâünehir bölgesinin güneydoğusunda, günümüzde Tacikistan sınırları içerisinde yer alan tarihî bir yerdir. MÖ 2. binin başlarından itibaren çeşitli kavimlere ev sahipliği yapan Huttalan'a Türkler de çok eski devirlerden itibaren yerleşmiştir. Kayıtlara göre; Milat 8. Asrın ortalarına kadar burası, sırasıyla İskitler, Yüe-çiler, Kuşanlar, Akhunlar, Gök-Türkler ve Türgişler gibi birçok Türk topluluğunun hâkimiyeti altına girmiş bir bölgedir. Öyle ki bu sebeple Arap coğrafyacıları da burayı çok eski bir Türk bölgesi olarak göstermişlerdir. 8. asrın son çeyreğinde Emevîler'in egemenliği altına giren Huttalan, daha sonra Abbasiler, Samaniler ve Gazneliler'in hükmettiği bir eyalet olmuş, Selçuklular'ın Dandanakan'da Gazneliler'e karşı galip gelmesinin (1040) hemen akabinde ise Selçuklular'ın eline geçmiştir. Meliklik döneminde Alp Arslan'ın idare ettiği bölgeler arasında yer alan Huttalan, vasallık statüsünde olup bir emir tarafından idare edilmiştir. Ancak bu emir, Alp Arslan'ın tahta çıktığı sıradaki karışıklıkları fırsat bilerek Selçuklular'a karşı isyan etmiştir. Bunun üzerine Sultan Alp Arslan, bölgeye 12 Eylül-15 Kasım (1063) arasındaki bir günde başlayıp 1063 yılının Aralık ayı ortalarında son bulan bir askerî sefer düzenlemiştir. Sefer neticesinde Huttalan emiri öldürülmüş ve burası doğrudan Selçuklu Devleti merkezine bağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Alp Arslan, Gazneliler, Huttalan, Tacikistan.

Abstract

In this study, the first military expedition of Sultan Alp Arslan (1063-1072) during his reign, namely the Huttalan expedition, was discussed. Huttalan is a historical place located in the southeast of the Fararood region, roughly between the Ceyhun and Seyhun rivers, within the borders of present-day Tajikistan. Turks also settled in Huttalan, which was home to various tribes from the beginning of the 2nd millennium BC. According to the records, until the 8th century BC, this place was dominated by many Turkish communities such as Scythians, Yü-chih, Kushans, Hephthalites, Gokturks and Turgeshs. Thus, Arab geographers have shown this place to be a very old Turkish region. Huttalan, which came under the rule of the Umayyads in the last quarter of the 8th century, later became a province ruled by the Abbasids, Samanids and Ghaznavids, and immediately after the Seljuks' victory over the Ghaznavids in Danadanakan (1040), it passed into the hands of the Seljuks. Huttalan, which was among the regions ruled by Alp Arslan during the Meliks period, was in the status of a vassal and was administered by an emir. However, this emir rebelled against the Seljuks when Alp Arslan ascended the throne, knowing the confusion. Then, Sultan Alp Arslan organized a military expedition to the region that started between September 12 and November 15 (1063) and ended in mid-December of 1063. As a result of the expedition, the Emir of Huttalan was killed and this place was directly connected to the center of the Seljuk State.

Key Words: Seljuks, Alp Arslan, Ghaznavids, Huttalan, Tajikistan.

Structured Abstract

Huttalan is a historical settlement located in the southeast of Fararood district, which we can roughly describe as the site between Ceyhun and Seyhun and located between the borders of present-day Tajikistan. Huttalan, which was also mentioned in the records with names like Huttel (Huttal) and Hatlan, has hosted various tribes from the beginning of the 2nd millennium BC. However, Huttalan, which is shown as a state or region in the Middle Ages and famous for its horses and various agricultural products, was shown as a very old Turkish region by the 10th century Arab geographers.

Although the first date the Turks came or settled in Huttalan is not known precisely, we can start the Turkish history here at least from the beginning of the 7th century. During this period and later, many Turkish communities settled in the region, such as Scythians, Yü-chih, Kushans, Hephthalites, Gokturks and Turgeshes. So much so that some Arab geographers gave the name Haytal to the region of Fararood, including Huttalan, because of the Eftalite (Haytal) settlement here. However, Turkish domination in the region does not have an uninterrupted historical chronology. Especially during the Scythians, Eftalites and the Gokturks, this place was the scene of conflicts between the Persians and the Turks and eventually came into the hands of the Persians from time to time. The region, which came under the rule of these new invaders for a period after the conquest of Macedonian Alexander (336-323 BC), faced the invasions of Muslim Arabs when it came to the middle of the 8th century. The local dynasties who were ruled the region at the beginning of this century defended the region for a long time against the Umayyads (661-750) by forming an alliance with the Turgeshes, but, they did not achieve any success in the last quarter of the century in question. It is observed that the Turkish presence in Huttalan continued during the Abbasid period (750-1258), which ruled the region after the Umayyads. As a matter of fact, a noble Turkish family, who came into the service of the Abbasids and became known as Al-Bikiyeh, also lived here.

Huttalan, which came under the rule of Samanids (819-1005), one of the Emirates that emerged with the weakening of the Abbasids during the 9th century, was the scene of struggles between these two states, especially because it was a border region between the Karakhanids (840-1212) and Samanids. After the elimination of the Samanids by the Karakhanids (999), Huttalan came under the rule of the Ghaznavians (963-1186), although it was also a border region, and from time to time it was attacked by the Karakhanids. It is understood that the first contacts of the Seljuks with the Huttalan were probably during the Samanids' period. Because in this period, some Turkmen led by Arslan Yabgu, son of Selcuk Bey, provided military support to the Samanids, who were fighting against the Karakhanids in the Fararood region. It is possible that they fought against the Karakhanids in the border regions such as Huttalan and Saganiyan, as well as the Samanids during this period; however, we would like to note that there is no conclusive evidence in the records. The contact of the Seljuks with the Huttalan during the Ghaznavid period seems certain. Indeed, after Arslan Yabgu was arrested by Mahmud (1025), it is understood that the Sultan wanted to take advantage of them both to prevent the negative movements of the Seljuk Beys left by Arslan Yabgu and to protect the border areas including Huttalan against the Karakhan raids and thus placed them in these areas. However, for reasons we do not know for certain, the Seljuks sent a message to Mahmud of Ghaznav and informed him that they wanted to move to the Khorasan region, and when the sultan gave them permission, they left Huttalan and the surrounding area

and went to Khorasan. Thus, the first period of contact of the Seljuks with the state in question seems to be over.

The second period of the Seljuks' ties with Huttalan began after the death of Selcuk Bey (approximately 1007/1009), when another son Musa Yabgu and his descendants descended to the Fararood region of the Seljuks led by Tuğrul Bey due to some events we do not know for sure yet. Even though they had some wrangling at first, it is understood that they have established friendly relations with Arslan Yabgu and formed an alliance with the prince of Karakhan Ali Tegin, who actively engaged both with Karakhans and Ghaznevids, and they pressured the border areas of Ghaznavid state, including Huttalan (1030-1031). This is why Altuntas, the governor of the Ghaznavian region of Harezm, suggested that necessary military and political measures be taken against both Ali Tegin and the Seljuks in this group in the Huttalan and other border regions in a letter to Sultan Masud (his son who ascended the throne after Sultan Mahmud). However, while it is possible that the Seljuks may have had contact with the Huttalan during this period, there is no definite record of them entering the Huttalan.

The second relations between the Seljuks around Musa Yabgu, Çağrı and Tuğrul with the Huttalan are understood to be after their alliance with Börü Tegin, who is understood to be the son of Ilek Khan Nasser, one of the rulers of Karakhan. According to the records, Börü Tegin, in fact, was loyal to Sultan Masud, he cooperated with the Seljuks and eventually attacked the Huttalan and Saganiyan (Caganiyan) sides, and even destroyed the center of Huttalan (Hulbuk) in 1038-1039. Then the Ghaznean Army crossed the Ceyhun River and came upon it, and Börü Tegin had to flee. All these events show that Börü Tegin tended to the Seljuks, who succeeded in their two important battles against them (Nesa and Serahs Wars 1035/1038) as soon as he moved to Khorasan instead of the Ghaznians, who began to lose their power, and tried to find a place under their auspices. However, although it is clear that Börü Tegin, as the decisionist of the Seljuks, had entered Huttalan sometime, we would like to report that we did not coincide with any records showing that the Seljuks had entered the province in question during this period. Their decisive capture of Huttalan was through the conquest movements following the Battle of Dandanakan (1040). Soon after this battle was won, Çağrı Bey, one of the Seljuk leaders, went over the Belh which was in the hands of the Ghaznavids and when the governor of Huttalan, realized that there was no longer rule of the Ghaznavids in this region, left Huttalan. After the conquest of Belh, many places such as Cuzcan, Badgis, Tirmiz and Toharistan, including Huttalan, were taken over by the Seljuks. Çağrı Bey gave all these regions to the administration of his son Alp Arslan, who came to prominence during the conquest operations and especially achieved great success against the Ghaznavid army under the command of Sultan Masud's son Mawdud.

Until the death of Sultan Tuğrul (September 1063), the region was a vassal status and attached to the Seljuks by giving annual taxes and it was among the regions administered by an emir, Alp Arslan. However, this emir, which is not mentioned or even named in the sources, did not give the annual tax, which should have given opportunity to the confusion and the struggles for the throne that arose after the death of Sultan Tuğrul, and thus rebelled against the Seljuks. Upon this, Alp Arslan, who had just been accepted as sultan, made his first expedition here during his reign. During this expedition, the said emir was killed and the castle where he resided (probably the old name Cilan castle) was also taken under his control. The successful conclusion of the Huttalan expedition and the subsequent (later to be discussed)

Herat and Saganian campaigns led Sultan Alp Arslan to appear stronger and bolder against Qutalmish, who attempted to fight for the throne against him. In addition, after these expeditions, the status of the vassal of these places was ended and the connection of these places directly to the center of the Seljuk State ensured the restoration of the central authority that had been shaken and allowed Alp Arslan to make his later military expeditions in the west.

Giriş

Sultan Alp Arslan (1063-1072), Sultan Tuğrul'dan (1040-1063) sonra Büyük Selçuklu Devleti tahtını elde eden ikinci hükümdardır. O, bu çalışma içerisinde verdiğimiz bilgilere de bakılacak olursa, 15 Kasım 1063'ten önce ve 12 Eylül 1063'ten de sonraki bir tarihte payitaht Rey'de sultan olarak tanınmıştır. Daha tahta çıkmamışken, gerçekleştirdiği askerî seferlerle Gazneliler ve Karahanlılar karşısında büyük başarılar kazanan ve ülke sınırlarını oldukça genişleten Alp Arslan, askerî alandaki bu başarılarını saltanatı elde ettikten sonra da özellikle batıda sürdürmüştür. Onun bu başarılarına; bilhassa Gürcü ve Ermeni bölgelerini hâkimiyeti altına alarak sonuçlandığı askerî seferleri (1064,1067) ve Doğu Roma ordusu ile karşılaşmış bu orduyu müthiş bir bozuna uğrattığı Malazgirt Meydan Muharebesi (1071) gibi örnekler verilebilir. Nitekim Sultan Alp Arslan, bilhassa bu başarıları sayesinde hem kaynak niteliği taşıyan eserlerde hem de tetkik eserlerde kendisinden oldukça bahsettirmiştir. Bununla birlikte onun, saltanatının ilk dönemlerinde doğuda gerçekleştirdiği ve aslında batıdaki başarılarına da zemin hazırlamış olan askerî seferlerine, yani Huttelan, Herat ve Sağaniyan üzerine düzenlediği seferlerine kaynaklarda pek yer verilmemiştir.

Alp Arslan ve saltanatı dönemi hakkında bilgi veren Būndarî, Hüseynî, İbnü'l-Adim ve Reşidüddin gibi müellifler; dönemin olaylarını, onun Kutalmış ile karşılaşmış meydana gelen savaşı kazandıktan sonra saltanatı elde edişiyile başlatmışlar,¹ Mateos; doğrudan Gürcü-Ermeni seferleriyle başlatmış,² Ravendî; onun Kutalmış ile karşılaşmasını dahi anlatmadan Amidü'l-Mülk'ün azledilmesi ve öldürülmesi ile başlatmış,³ Abu'l Farac, kısaca onun tahta geçtiğinden bahsettikten sonra, Ani'nin Sultan Alp Arslan tarafından fethedilmesini anlatarak başlatmıştır.⁴ Özetle birçok müellif, yukarıda da bahsettiğimiz gibi sultanın ilk doğu seferlerinden hiç bahsetmemiş, yukarıda verdikleri bilgilerden sonra da daha çok batıdaki seferlerine odaklanmış, bunlar hakkında bilgi vermişlerdir. Doğu seferleri

¹ Būndarî, *Zubdetun-Nusra ve Nuhbatül-Ustra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, (Çev. Kıvameddin Burslan), (2. Baskı), TTK, Ankara 1999, s. 26-27; Hüseynî (Sadreddin Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsir b. Ali), *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*, (Çev. Necati Lügal), (2. Baskı), TTK, Ankara 1999, s. 20-21; İbnü'l-Adim (Kemâleddin İbn Ebû'l-Kâsım Ömer b. Ahmed), *Buğyetü't-Taleb fi Târih-i Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi-Şeçmeler)*, (Çeviri ve notlar: Ali Sevim), (2. Baskı), TTK, Ankara 1989, s. 10-11; Reşidüddin Fazlullah (İbn-i İmâdüddeve Ebû'l-Fazl b. Ebû'l-Hayr Hemedâni), *Camiü't-Tevarih, (Selçuklu Devleti)*, (Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Selenge Yay., İstanbul 2010, s. 107-108; Müstevfi (Hamdullah Müstevfi-i Kazvîni), *Târih-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukîyân)*, (Yayına Hazırlayanlar: Ayşe Ayna, Bilal Şahin, Ayşe Alihan ve diğerleri), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015, s. 30-31 vs.

² *Urjâlî Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Tercüme: Hrant D. Andreasyan), TTK, Ankara 2000, s. 118 vd.

³ Ravendî, *Rahat-üs-Sudür ve Âyet-üs-Sürûr I-II*, (Tercüme: Ahmed Ateş), (2. Baskı), TTK, Ankara 1999, I, s. 114-116.

⁴ Abu'l-Farac (İbn el-İbrî Bar Hebraeus Grigori), *Abû'l-Farac Tarihi I- II*, (Çev. Ö. Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1945 (I. Cilt)- 1950 (II. Cilt), I, s. 316-317.

hakkında bilgi veren en önemli müellifler ise İbnü'l-Esîr ve yine ondan aldığı bilgilerle bu olayları aktaran Müneccimbaşı'dır.⁵ Şunu da belirtmek isteriz ki; Selçuklu tarihi üzerine yapılmış sonraki çalışmalarda da bu seferlere çok az yer verilmiştir.⁶ Hâlbuki bu seferler, Alp Arslan'ın Sultan Tuğrul'un vefatı (Eylül 1063) akabinde ortaya çıkan karışıklıklar ve taht mücadeleleri nedeniyle sarsılan merkezi otoriteyi yeniden tesis etmek için gerçekleştirdiği ilk faaliyetlerdir. Bu faaliyetler; onun, hem taht mücadelesi dolayısıyla Kutalmış karşısına çıktığı esnada ardındaki tehditleri ortadan kaldırmasını hem de ülkenin doğusunu doğrudan merkeze bağlayarak batıdaki seferlerini daha rahat gerçekleştirmesini sağlamıştır. Bu sebeple hem söz konusu açıdan hem de Alp Arslan dönemi olaylarının kronolojik bir zeminde daha iyi anlaşılabilmesi açısından büyük önem arz eden ilk doğu seferlerinin çalışılmasına karar verilmiştir. Bu ilk çalışmada bu seferlerden ilki, yani Huttelan seferi ele alınmıştır. Diğer seferlerin ise daha sonraki bir çalışmada ya da iki ayrı çalışmada ele alınması planlanmaktadır.

Huttelan seferi ele alınırken öncelikle buranın coğrafi açıdan tam olarak nerede olduğu, burada Selçuklu öncesinde herhangi bir Türk varlığının söz konusu olup olmadığı ve buranın Selçuklu hâkimiyetine ilk olarak ne zaman girdiği gibi konular üzerinde durulmuştur. Daha sonra ise Sultan Alp Arslan'ın buraya ne zaman ve ne sebeple sefer düzenlediği ve seferin neticelerinin neler olduğu üzerinde durulmuştur.

1. Huttelan'ın Selçuklu Hâkimiyetine Girişi

1.1. Selçuklular Zamanına Kadar Huttelan ve Buradaki Türk Varlığı

Tarihi kayıtlarda Huttel (Huttal) ve Hatlan gibi farklı isimlerle de geçen Huttelan;⁷ Arap coğrafyacılarına göre, 10. Asırda Ceyhun nehrinin hemen kuzeydoğusunda yer alan ve

⁵ İbnü'l-Esîr (İzzeddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî), *el-Kâmil fi't-Târih (el-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi) I-X*, (Tercüme: Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy ve diğerleri), Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008, VIII, s. 231-232; Müneccimbaşı (Ahmed b. Lütfullah), *Câmiu'd-Düvel –Selçuklular Tarihi: I-II (Horasan, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, (Neşreden: Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2000, I, s. 71-72.

⁶ M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III: Alp Arslan ve Zamani*, TTK, Ankara 2011, s. 40-41; Mevdüdi (Mevlânâ Seyyid Ebu'l-A'lâ Mevdüdi), *Selçuklular Tarihi: I*, (Neşreden: Ahlak Hüseyin, Trk. Çev. Ali Genceli), Hilâl Yay., Ankara 1971, s. 223-224; O. Gazi Özgüdenli, *Selçuklular I –Büyük Selçuklular Devleti Tarihi (1040-1157)*, İSAM, İstanbul 2013, s. 137.

⁷ Mukaddesî (Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî), *Ahsenü't-Takâsîm (İslâm Coğrafyası)*, Selenge Yayınları, (Çeviri ve notlar: Ahsen Batur), İstanbul 2015, s. 290, 286-297 vs.; İstahri (Ebu İshak İbrahim b. Muhammed İstahri), *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, (Çev. Murat Ağarı), Kitabevi Yay., İstanbul 2015, s. 238, 253 vs.; İbn Havkal, (Ebû'l-Kasım İbn Havkal), *Sûrat El-Arz (10. Asırda İslâm Coğrafyası)*, (Tercüme: R. Şeşen), Yeditepe Yay., İstanbul 2014, s. 339, 340; İbn Hurdazbih (Ebu'l-Kasım Ubeydullâh b. Abdullâh b. Hurdazbih el-Bağdadî el-Fârisî), *el-mesâlik ve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, (Çev. Murat Ağarı), Kitabevi Yay., İstanbul 2008, s. 42; Beyhakî (Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî), *Târih-i Beyhakî*, (Tercüme: Necati Lügal), TTK, Ankara 2019, s. 79, 81, 194, 266 vs.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 231; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel –Selçuklular Tarihi*, I, s. 71-72; V.V. Barthold, "Huttel", *İA*, MEB, V/I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, ss. 620-621, s. 620; A. Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 22, 116, 240; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, (2. Baskı), TTK Yayınları, Ankara 2001, s. 42, 173-174, 189 vs.; Mevdüdi, *Selçuklular Tarihi*, s. 138-140; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I: Kuruluş Devri*, TTK, Ankara 2011, s. 133, 134, 135; Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, s. 40-42, 60, 281-283; Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan (Büyük Selçuklular Dönemi)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2012, s. 23, 46, 54, 55, 322, 341; D. Ali Akbulut, *Arap Fütühatına Kadar Maverâinnehir ve Horasan'da Türkler: M.Ö. II- M.Ö. VII. Yy.*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat

bu nehre paralel bir şekilde uzanan büyük bir bölgeyi ya da eyaleti ifade etmiştir.⁸ Ceyhun'a dökülen Vahşâb (Vahş) ile Harbab nehirleri⁹ arasında uzanan bu eyaletin sınırları içerisinde yine aynı asırda Hulbuk (Hülbük), Merend, Andicârâğ, Helâverd, Lâvekend (Levekend), Kârbenk, İskendere, Kâvenk, Münk (Munk) ve Fârger gibi birçok şehir yer almıştır. Bu şehirlerden en büyüğünün Münk olduğuna işaret edilmişse de eyalet merkezinin, bugün Tacikistan sınırları içerisindeki Kulyab (Kulob)'ın güneyine konumlandırılan eski Hulbuk şehri¹⁰ olduğu konusunda neredeyse bütün coğrafyacılar hemfikirlerdir.¹¹ Nehirleri, bereketli toprakları ve binek hayvanlarıyla meşhur olduğu ifade edilen söz konusu eyaletin; Ortaçağda, modern tanımı da dikkate alınırca,¹² Maverâünnehir bölgesinin güneydoğu uç kısmında yer aldığı ve bir sonraki çalışmamızda ele alacağımız Sağaniyan eyaletiyle birlikte, adı geçen bölgenin beş ana kısmından (Soğd, Harizm, Sağaniyan-Huttel, Bedehşan, Fergana-Şaş) birisini oluşturduğu anlaşılmaktadır.¹³

Kayıtlarda eski bir Türk ülkesi olarak gösterilen Huttelan;¹⁴ bugünkü Tacikistan'ın tarihi kronolojisine de paralel olarak, milattan önceki devirlerden itibaren çeşitli menşeden toplulukların egemenliğine girmiştir. Tacikistan ile buraya dâhil olan mezkûr bölgenin İslam öncesi tarihi, bazı araştırmacılar tarafından MÖ 600'lerden başlatılmışsa da¹⁵ bölgede MÖ 3000'lere tarihlenen birtakım yerleşim yerlerinin bulunduğu ve buranın aynı tarihlerden

Fakültesi, Erzurum 1984, s. 33; Özgüdenli, *Selçuklular I*, 66, 80, 123, 137; Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *DİA*, XIII, İstanbul 1996, ss. 480-484, s. 481.

⁸ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 238, 244, 253; Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsım*, s. 74, 290; İbn Havkal, *Sûrat El-Arz*, s. 325.

⁹ Bu ikinci nehri İbn Havkal Harbâb, İstahrî ise Ceryâb olarak kaydetmiştir (İbn Havkal, *Sûrat El-Arz*, s. 325; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 238). Muhtemelen iki isim de aynı nehri ifade etmek için kullanılmıştır. Barthold, Huttel'i sınırlayan nehirlerden Vahşâb'ın günümüzde Tacikistan'da bulunan Vahş nehri, Ceryâb'ın (Harbab'ın?) ise Penc (Aksu) nehri olduğuna işaret etmiştir (Barthold, "Huttel", s. 620). Bu nehirler hakkında geniş bilgi için ayrıca bakınız: Emel Esin, "Amuderya", *DİA*, III, İstanbul 1991, ss. 98-99, s. 98.

¹⁰ Hulbuk'un günümüzde Tacikistan'ın güneyinde yer alan Kulyab civarında bulunduğu ilim adamları tarafından ortaya konulmuştur (Pierre Siméon, "Hulbuk: Architecture and Material Culture of the Capital of the Banijurids in Central Asia", *Muqarnas*, XXIX/1, (March 2012), Brill, pp. 385-421; Habîb Borjian, "Kulâb", *Encyclopaedia Iranica*, Originally Published: (July 20), 2005: <http://www.iranicaonline.org/articles/kulab> (Erişim Tarihi: 26. 04. 2020); Barthold, "Huttel", s. 620). Daha eski devirlerdeki ismi Hulbusa ya da Halbisina olarak gösterilen şehir, adını Ceyhun nehrine dökülen bir çaydan almıştır (Barthold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Hazırlayan: H. Dursun Yıldız), Kronik Kitap, İstanbul 2017, s. 93-94).

¹¹ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 237-238; İbn Havkal, *Sûrat El-Arz*, s. 339-340; Mukaddesî, *Ahsenü't-Takâsım*, s. 297. Toplu bilgi için ayrıca bakınız: Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 266-267.

¹² İbn Havkal ve İstahrî gibi Arap coğrafyacıları da Huttelan bölgesini doğrudan Maverâünnehir bölgesinde göstermişlerdir (İbn Havkal, *Sûrat El-Arz*, s. 325; İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, s. 244). Bununla birlikte kabaca Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasındaki coğrafya olarak tarif edebileceğimiz Maverâünnehir bölgesinin, hem muhtelif coğrafyacılar ile tarihçiler tarafından yapılan tanımı için hem de modern tanımı ve Huttelan'ın bu bölgede yer aldığı konusunda geniş bilgi için bakınız: Eyub Baş, "Siracüddin Ali b. Osman el-Üşî'nin (ö.575/1179) Yaşadığı Coğrafya: Maverâünnehir", *Uluslararası Ali b. Osman el Üşî Sempozyumu Bildirileri*, TİKA, TDV Oş Devlet Üniversitesi Yayınları, Bıçkek 2018 ss. 35-44, s. 36-40; O. Gazi Özgüdenli, "Maverâünnehir", *DİA*, XXVIII, İstanbul 2003, ss 177-180, ss. 177-178.

¹³ Özgüdenli, "Maverâünnehir", s. 178.

¹⁴ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 22; Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 206, 209; Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 23-24.

¹⁵ Sürer Eker, "Orta Asya'nın İrani Halkı Tacikler ve Bağımsızlığının 20. Yılında Tacikistan", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15, (Güz 2011) Ankara 2011, ss. 349-398, s. 369.

İtibaren Maverâünnehir'e hâkim olan Hint ve İran kökenli toplulukların baskısına maruz kaldığı anlaşılmaktadır.¹⁶ MÖ 1000'lerden itibaren Soğdiana ülkesine dâhil olduğu anlaşılan bölge;¹⁷ yüksek ihtimalle, MÖ 8. Asırdan sonra bir dönem için, Çin sınırlarından batıya doğru gelişen göç hareketleri sonrasında bir taraftan Maverâünnehir bölgesine diğer taraftan ise Hazar denizinin batısı, Tuna nehrinin doğusu ve Karadeniz'in kuzeyindeki Kimmer toprakları ile Önasya'ya kadar yayılmış olan İskitler'in egemenliğine girmiştir.¹⁸ İskitler'in MÖ 625'te Çinliler ve Medler karşısında aldığı yenilgilerle Maverâünnehir'deki hâkimiyetlerini büyük oranda yitirmesi ve özellikle Hahameniş hükümdarlarından Kirus'un (MÖ 555-528) seferleri neticesinde ise bölge Persler'in eline geçmiş gözükmektedir.¹⁹ Bununla birlikte Kirus'un Büyük Saka İmparatoriçesi Tomris Hatun'a yenilip hayatını kaybettiği savaşın Ceyhun (Oxus) nehrinin aşağı bölgelerinde vuku bulmuş olduğu da²⁰ göz önüne alınırsa hem Maverâünnehir'de hem de buradaki hâkimiyet mücadelesine paralel olarak Huttelan'daki Türk-Pers çekişmesinin bu tarihlerde halen daha devam ettiği söylenilebilir. Makedonyalı İskender'in (MÖ 336-323) fetih harekâtları sonrasında, kısa süreliğine bu yeni istilacıların ve İskender vefat ettikten sonra da onun ardıllarının eline geçmiş olan bölge;²¹ Büyük Hun hükümdarı Mete Han (MÖ 209-174) ve onun oğlu Ki-ok (MÖ 174-160) tarafından vurulan darbeler neticesinde batıya sürülen Asyalı bir kavmin, yani Yüe-çiler'in²² akabinde de onların devamı niteliğinde olup MS 1. Asırda siyasi ve askeri bir teşekkül olarak ortaya çıkan ve zamanla Maverâünnehir, Horasan ve Toharistan üçgeninde geniş bir sahaya yayılan Kuşanlar'ın hâkimiyeti altına girmiştir.²³

Kuşanlar'ın gücünü yitirip dağılmaya başlaması sonrasında Eftalitler'in (Akhunlar'ın=Heftalitler'in) egemenliği altına girmiş olduğu anlaşılan (MS 4. Asrın sonları-MS 5. Asrın ortaları) Huttelan'ın uzun süre onların hâkimiyetlerinde kaldığı anlaşılmaktadır.²⁴ Öyle ki Arap coğrafyacılarından bazıları da Eftal (Heftal ya da Haytal) adına istinaden Huttelan'ın da içerisinde yer aldığı Maverâünnehir bölgesini Haytal (Heftal) olarak adlandırmışlardır.²⁵ 557 yılında Gök-Türkler ile Sasaniler arasındaki ittifak karşısında

¹⁶ Kirill Nourzhanov and Christian Bleuer, *Tajikistan A Political and Social History*, Australian National University, (E-Press), Australia 2013, s. 11; Akbulut, *Maverâünnehir ve Horasan'da Türkler*, s. 1-2; Özgüdenli, "Maverâünnehir", s. 178.

¹⁷ Ahmet Taşağıl, "Soğd", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, ss. 348-349, s. 348.

¹⁸ İlhami Durmuş, *İskitler*, Akçağ Yayınları, Ankara 2017, s. 91-102.

¹⁹ Akbulut, *Maverâünnehir ve Horasan'da Türkler*, s. 3-4; Nourzhanov, Bleuer, *Tajikistan A Political, and Social History*, s. 12.

²⁰ Durmuş, *İskitler*, s. 91-102.

²¹ A. Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK, Ankara 1999, s. 447-448; Akbulut, *Maverâünnehir ve Horasan'da Türkler*, 6-10; Nourzhanov, Bleuer, *Tajikistan A Political, and Social History*, s. 12; Salim Cöğce, "Hindistan'da İlk Türk Hâkimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar", *Türkler*, I, ss. 815-820, s. 816.

²² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, (27. Basım), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, s. 60-63; Nicola Di Cosmo, "Hun İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yükselişi", *Türkler*, I, ss. 709-719, s. 714-716; N. Hidayet Ekrem, "Chang-Ch'ien'in Seyahat Raporuna Göre Hunlar Dönemindeki Orta Asya", *Türkler*, I, ss. 763-775, s. 767; Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Sevinç Matbaası, Ankara 1973, s. 5-10.

²³ Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, s. 1-3, 11, 21 vd.

²⁴ Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, s. 34-36, 96; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 86-87; Nourzhanov, Bleuer, *Tajikistan A Political, and Social History*, s. 12; Özgüdenli, "Maverâünnehir", s. 178.

²⁵ Mukaddesî, *Ahsenü'r-Takâsim*, s. 296; Baş, "Maverâünnehir", s. 40. Arap müelliflerin Eftalitler için Haytal ismini de kullandığı hususunda ayrıca bakınız: A. Z. V. Togan, "Herat", *İA*, V/I, MEB, s. 429-442, s. 429.

Eftalitler'in hâkimiyetini yitirmesiyle I. Gök-Türk Devleti (552-630) egemenliği altına giren bölge, bir müddet yine Persler ile Türkler arasındaki mücadeleye sahne olmuş,²⁶ akabinde de Araplar'ın istilaları ile karşı karşıya kalmıştır. Çin ile olan münasebetleri ve iç çekişmeler sonrasında Gök-Türkler'in çözülmeye başladığı dönemlerde yerel hanedanlar tarafından idare edilmeye başlanan Huttelan; Siméon'un kayıtlarına göre 675-676'da Barthold'un kayıtlarına göre ise 737-738 yıllarında Emeviler (661-750) tarafından ele geçirilmiştir.²⁷ Fakat bu tarihler arasında Emevilerin bölgede tam bir hâkimiyet kuramadıkları da anlaşılmaktadır. Zira Kapgan Kağan döneminde (692-716) batıya yapılan seferler sonrasında Huttelan bir ara II. Gök-Türk Devleti'nin (681-745) hâkimiyeti altına girmiş (701-702),²⁸ daha sonra da bir müddet, yüksek ihtimalle yine Gök-Türkler'in ve onların himayesindeki Türgişler'in desteğini de alarak Araplar'a karşı mücadele veren yerel hanedanlar tarafından idare edilmiştir. Bu sıralarda Toharistan bölgesinde hâkim bulunan Türk prenslerden Tarhan Nizek'in²⁹ Huttelan'daki yerel prensler ile Araplar'a karşı oluşturduğu ittifak kesin bir zaferle sonuçlanmasa da³⁰ özellikle Sou-lou Kağan döneminde (716-737) Türgişler'in Araplar'a karşı bölgedeki üstünlüğü ele geçirdiği anlaşılmaktadır. Zira o, mahalli şeflerle kurduğu ittifak sayesinde 726'da Huttelan'da Araplar'a müthiş bir darbe vurmuş, 728'de ise onları Ceyhun nehrinin ötesine, güneybatısına atmıştır.³¹ Bu olaylardan sonra bir süre için söz konusu mücadeleler yine devam etmiştir; ancak Barthold'un işaret ettiği yıllardan sonra bölgenin neredeyse tamamının Emeviler'in hâkimiyeti altına girdiği anlaşılmaktadır.³²

Emeviler'den sonra Abbasiler'in (750-1258) egemenliği altına giren Huttelan'da halen daha asil Türk ailelerinin yaşadığı anlaşılmaktadır, nitekim onların hizmetine giren ve el-Bikiye olarak nam salmış olan Türk ailesi de bu bölgeden neşet etmiştir.³³ 9. Asırda Abbasiler'in (750-1258) zayıflamasıyla birlikte ortaya çıkan emirliklerden Samaniler'in

²⁶ Yuriy F. Buryakov, "Eski ve Orta Çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri", (Çev. Alesker Aleskerov), *Türkler*, III, ss. 234-242, s. 238-239; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 100-101; Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, s. 99; Ahmet Taşağıl, "Göktürkler", *Genel Türk Tarihi*, I, Ankara 2002, ss. 653-710, s. 661-662; A. Nimet Kurat, "Gök Türk Kağanlığı", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, X/1-2, (Mart-Haziran 1952), ss.1-56, s. 13-15; Özgüdenli, "Maveraünnehir", s. 178.

²⁷ Siméon, "Hulbuk", s. 388-389; Barthold, *Türkistan*, s. 214.

²⁸ Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*, Fevri Yayinevi, Ankara 1998, s. 156-157.

²⁹ Tarhan Nizek, 7. Asrın sonları ve 8. Asrın başlarında Toharistan, Maveraünnehir ve Horasan coğrafyasında Araplara karşı büyük mücadeleler vermiş olan Türgeş hükümdarlarındandır. O, Türkistan'daki Emevi istilaları sırasında İslamiyet'i de kabul etmiştir; ancak onun bunda çok da samimi olmadığı anlaşılıyor. Kendisi Kuteybe b. Müslim tarafından verilen bir emirle öldürülmüştür (709). Hakkında geniş bilgi için bakınız: Zekeriyâ Kitapçı, "Orta Asya Mahalli Türk Hükümdar ve Aristokratları Arasında İslamiyet: İlk Müslüman Türk Hükümdarları (Emeviler Devri)", *Belleten*, LI/201, Aralık 1987, TTK Basımevi, Ankara 1988, ss. 1139-1207, s. 1143-1151.

³⁰ Abdülkerim Özyayın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", *Türkler*, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 239-262, s. 241-244; Barthold, *Türkistan*, s. 205-214; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 2, 19, 172, 205-206; Siméon, "Hulbuk", s. 388.

³¹ Hüseyin Salman, *Türgişler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 51-53.

³² Barthold, *Türkistan*, s. 214.

³³ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 240.

(819-1005) hâkimiyeti altına giren bölge, bu dönemde âmillik³⁴ olarak idare edilmiştir.³⁵ Ancak burası Samanîler ile Karahanlılar arasında bir sınır bölgesi olduğu için çoğu zaman Karahanlılar'ın (840-1212) baskınlarına sahne olmuştur. Samanîler'in Karahanlılar tarafından ortadan kaldırılması (999) sonrasında ise, yine bir sınır bölgesi olması sebebiyle zaman zaman Karahanlılar'ın baskınlarına uğrasa da Huttelan Gazneliler'in (963-1186) hâkimiyeti altına girmiştir.³⁶

1.2. Huttelan'ın Selçuklular Tarafından Fethedilmesi

Selçuklular, 10. Asrın sonlarında Oğuz Yabgu Devleti'nden³⁷ muhtelif sebeplerle ayrırlıp İslam dünyası ile gayri Müslimler arasındaki bir sınır (uc) şehri olan Cend'e göç ederek buraya yerleşmişlerdir. Onlardan bir kısmı Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu (öl. 1032) liderliğinde, Karahanlılar'a karşı büyük mücadeleler veren Samanîler'in yardım çağrılarını üzerine Maverâünnehir bölgesine de ilk defa bu yüzyılın sonlarında ayak basmışlardır.³⁸ Bu dönem aslında onların Huttelan'a en çok yaklaştıkları ilk dönem olarak görülüyor; ancak yukarıda da belirtmiş olduğumuz üzere bu sıralarda Samanîler elinde olan ve bir sınır bölgesi olması sebebiyle Karahanlılar'ın baskınlarına uğrayan Huttelan'a Selçukluların girip girmediklerine dair kayıtlarda herhangi bir bilgiye tesadüf edemediğimizi bildirmek isteriz.

Selçukluların Huttelan ile ilk temasları muhtemelen Samanîler yıkıldıktan (999) sonra Arslan Yabgu'nun, yine aynı hanedana mensup olup Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han'a (1025-1032) karşı isyan etmiş olan Ali Tegin ile kurduğu ittifak sırasında gerçekleşmiştir. Nitekim Yusuf Kadir Han'ın hem Karahanlı hem de Gazneli toprakları için tehdit olan Ali Tegin ve Selçuklu Türkmenlerinden şikâyetçi olması ve onlara karşı kendisiyle ittifak kurmak istemesi neticesinde Gazneli Mahmud'un (998-1030) 1025 yılında Ceyhun nehrini geçerek Maverâünnehir bölgesine geldiği ve iki hükümdar arasında aynı yılda yapılan anlaşma sırasındaki olaylar anlatılırken de Ali Tegin ile müttefiki Selçukluların bölgeden çekilmesiyle Gazneli Mahmud'un sınır bölgeleri olan Huttelan, Sağaniyan,

³⁴ Âmil terimi esasen İslam dünyasında ve Müslüman Türk devletlerinde genel olarak vergi tahsildarlarını karşılamak üzere kullanılmış bir unvandır. Bununla âmillerin bazen bir idareci olarak da görev yaptıkları da bilinmektedir (Mehmet Erkal, "âmil", *DİA*, III, İstanbul 1991, ss. 58-60, s. 58-59). Dolayısıyla bu unvanı kullanan kişilerce idare edilen bölgeleri, İslam coğrafyacıları âmillik olarak göstermişlerdir (İbn Havkal, *Sûrat El-Arz*, s. 339, 357). Şunun da ilave edelim ki Huttelan'daki idarî sistem sadece Samaniler döneminde değil, Gazneliler döneminde de aynı şekilde devam etmiştir, yani bir amillik olarak statüsünü korumuştur (Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 81).

³⁵ İbn Havkal, *Sûrat El-Arz*, s. 339, 357; Şeşen, *İslam Coğrafyacıların Göre Türkler*, s. 220.

³⁶ Barthold, *Türkistan*, s. 295-301; Omelyan Pritsak, "Karahanlılar", *İA*, MEB, VI, İstanbul 1977, ss. 251-273, s. 257; Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *DİA*, XIII, İstanbul 1996, ss. 480-484, s. 481; Barthold, "Huttel", s. 621. Samanilerden önce Saffariler'in Maverâünnehir bölgesine kadar hâkimiyet sınırlarını genişlettiği bilinmektedir (Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI Yüzyıllar)*, (Çev. İsmet Kayaoğlu), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s. 138). Ancak onların Huttelan'a egemen olup olmadıklarını bilmiyoruz.

³⁷ Oğuz Yabgu Devleti; X. Asırda Hazar denizinin doğusundan itibaren Seyhun nehrinin orta mecralarına kadar uzanan sahalarda kurulmuş bir Türk devletidir. Bu sıralarda Oğuzlar henüz İslamiyet'i kabul etmemişlerdi (Bkz. Faruk Sümer, "Oğuzlar", *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007, ss. 325-330, s. 325-326; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 1 vd.; Özgüdenli, *Selçuklular I*, s. 38-44).

³⁸ Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 12-50; Mevdüdi, *Selçuklular Tarihi*, s. 66-77; Özgüdenli, *Selçuklular I*, s. 45-52; Faruk Sümer, "Selçuklular (Büyük Selçuklular)", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, ss. 365-371, s. 365-366.

Kubadiyan ve Tirmiz’de kontrolü ele aldığı, buralardaki hâkimiyetini sağlamlaştırdığı kaydedilmiştir.³⁹

Esasen söz konusu anlaşmadan sonra anlatılan diğer bazı olaylar da Selçukluların bu dönemde Gaznelilerin hâkimiyeti altında olan Huttelan ile bir teması olduğunu doğrulamaktadır. Bir kayda göre; 1025’te yapılmış olan anlaşma gereği Sultan Mahmud, bir hileyle (toprak vaadiyle) Arslan Yabgu’yu nezdine getirtip tutuklatmış,⁴⁰ bunun sonrasında da Arslan Yabgu’ya bağlı Selçuklu Türkmenleri, Gazneli Mahmud’a bir haber göndererek Maverâünnehir’deki otlakların kendilerine kâfi gelmediğini ve Horasan’a geçmek istediklerini bildirmişlerdir.⁴¹ Bu durum Sultan Mahmud’un Arslan Yabgu’yu tutuklatmış olsa da ona bağlı bulunan Selçukluları kontrol altına almak ve teskin etmek için onlara özellikle sınır bölgelerinde yerleşebilecekleri ya da hayvanlarını otalatabilecekleri bazı yerleri, bu arada da Huttelan’ı verdiğine dair önemli bir işaretir. Bazı kayıtlar da onların, Sultan Mahmud’un müsaadesiyle Horasan’a geçtikten sonra üç tane seçkin Huttelan atını, üç yüz Türk koyununu (ya da keçisini) ve yedi tane Buht devesini Horasan valisi Ahmed b. El-Hasan el-Hamduniye’ye hediye olarak gönderip birtakım yerlerde hayvanlarını otlatabilmeleri için ondan müsaade istediklerini bildirmektedir ki,⁴² buradan çıkarılabilecek en makul sonuç da; kendilerine otlak olarak verilmemiş olduğunu kabul etsek bile, yine Selçukluların Huttelan ile bir temaslarının olduğu gerçeğidir.

Yukarıda verilen bilgiler, henüz Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun (1040-1157) temelleri atılmamışken Selçuklulardan bir kısmının Huttelan ile bir bağları olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Ancak Arslan Yabgu’ya bağlı bulunan bu Selçukluların, Horasan’a geçtikten sonra Huttelan ile bir bağlarının kalmadığı anlaşılıyor, çünkü onlar Horasan’da gelişen bazı olaylar neticesinde Gaznelilerin baskıları yüzünden dağılmış ve daha sonra batıya (Azerbaycan, Kirman, Irak taraflarına) çekilmek zorunda kalmışlardır.⁴³ Sultan Mahmud vefat ettikten (1030) sonra oğlu Mesud’un (1030-1040) Gazneli tahtını ele geçirmek için Karahanlı prensi Ali Tegin’den yardım istemiş olması ve bunun mukabilinde de ona Huttelan’ı vermeyi vaat etmiş olması da⁴⁴ hem buradaki Selçuklu varlığının bu ilk devrede son bulduğunu hem de Gaznelilerin halen daha burada hâkim güç olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.⁴⁵

³⁹ Pritsak, “Kara-hanlılar”, s. 257; Erdoğan Merçil, “Gazneliler”, *DİA*, XIII, İstanbul 1996, ss. 480-484, s. 481.

⁴⁰ Arslan Yabgu’nun tutuklanması hakkında bakınız: Ravendî, *Rahat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, I, s. 87-89.

⁴¹ Ravendî, *Rahat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, I, s. 91; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, s. 84.

⁴² Bundarî, *Zubdetun-Nusra ve Nuhatül-Ustra*, s. 3. Mevdûdî, İbnü’l- Esir’e dayanarak adı geçen valinin Irak valisi olduğunu bildirmektedir (Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, s. 86-87); ancak Hamduniye’nin Horasan valisi ya da burada geniş yetkileri olan bir idareci olduğu daha makul gözükmetedir. Zira Arslan Yabgu’ya bağlı Selçuklu Türkmenleri daha yeni Horasan bölgesine geçmişlerdir ve söz konusu vali onlara, istekleri üzerine Dandanakan çayırlarını otlak olarak vermiştir. Dandanakan’ın ise Irak’ın idari sınırları içerisinde bulunmadığı, aksine Horasan coğrafyasında bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca Ceyhun nehrini daha yeni aşmış olan Selçuklular’ın, bu denli kısa sürede Irak’a ulaşabilmiş olmaları da oldukça zor bir ihtimaldir.

⁴³ H. İbrahim Gök, “İbn Hallikân’da Selçuklu Biyografileri-I”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15, Yıl 2006, ss. 79-96, s. 87-88.

⁴⁴ Abdülkerim Özaydın, “Karahanlılar”, *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, ss. 404-412, s. 407.

⁴⁵ Sultan Mesud; tahta çıkarken Arslan Yabgu’ya bağlı olup daha sonradan Gazneli Mahmud döneminin sonlarındaki baskılarla batıya çekilmek zorunda kalan Selçuklu Türkmenlerinden de yardım istemiştir. Ancak bu yardıma verdikleri olumlu cevap sonrasında Mesud tarafından Horasan bölgesine yerleştirilen Selçuklular; burada daha sonradan gelişen olaylar neticesinde, yine bizzat Sultan Mesud tarafından vurulan bir darbeyle, tekrar batıya

Selçuklular'ın Huttelan ile olan bağlarının ikinci devresi; Selçuk Bey'in vefatı (takriben 1007/1009) sonrasında, henüz kesin olarak bilmediğimiz bazı olaylar sebebiyle bir diğer oğlu Musa Yabgu ve torunları Çağrı ile Tuğrul beyler liderliğindeki Selçukluların Maverâünnehir bölgesine inmesiyle ve bunun akabinde gelişen bazı olaylarla başlamıştır. Onların; ilk başlarda bazı çekişmeler yaşamış olsalar da sonradan, daha önce Arslan Yabgu ile dostane münasebetler kurup gerek Karahanlılar'a gerekse Gazneliler'e karşı aktif bir şekilde faaliyetlerde bulunan Ali Tegin ile bir ittifak oluşturdukları ve birlikte hareket ederek Huttelan'ın da içinde yer aldığı Gazneli sınır bölgelerini baskı altına aldıkları anlaşılmaktadır (1030-1031). Nitekim Gaznelilerin Harezm bölgesi valisi Altuntaş'ın, Sultan Mesud'a yazdığı bir mektupta gerek Ali Tegin'e gerekse bu gruptaki Selçuklular'a karşı, Huttelan ve diğer sınır bölgelerinde gerekli askerî ve siyasî tedbirlerin alınmasını önermesi de bu sebeple olmalıdır.⁴⁶ Fakat bu dönemde de Selçuklular'ın Huttelan ile bir temaslarının olmuş olabileceği ihtimali yüksek iken, onların Huttelan'a girdiklerine dair herhangi bir kesin kayıt bulunmamaktadır.

Musa Yabgu, Çağrı ve Tuğrul etrafındaki Selçuklular'ın Huttelan ile olan ikinci münasebetlerinin; Karahanlı hükümdarlarından İlek Han Nasır'ın oğlu olduğu anlaşılan Börü Tegin ile kurdukları ittifak sonrasında olduğu anlaşılmaktadır. Beyhâkî'nin aktardığı bilgilere göre; Börü Tegin aslında Sultan Mesud'a bağlı ve ona sadık birisi olmasına rağmen, Selçuklularla iş birliği yapmış ve nihayetinde Huttelan ve Sağaniyan (Çağaniyan) taraflarına saldırmış, hatta Huttelan'ın merkezi Hulbuk'ta tahribat yapmıştır (1038-1039). Bunun üzerine ise Gazneli ordusu Ceyhun nehrini geçip onun üzerine gelmiş, Börü Tegin de kaçmak zorunda kalmıştır.⁴⁷ Bütün bu olaylar; Mevdudî'nin de belirttiği üzere, Börü Tegin'in, gücünü kaybetmeye başlayan Gaznelilerin yerine, Horasan'a geçer geçmez (1034-1035) onlara karşı verdikleri iki önemli mücadelede (Nesa ve Serahs savaşları 1035/1038) başarılı olan ve burada büyük bir güç haline gelen Selçuklular'a meyil ettiğini ve onların himayesinde

çekilmek zorunda kalmışlardır (Mevdudî, *Selçuklular Tarihi*, s. 89-91). Bu yüzden onların bu zamanda da Huttelan ile bir bağlarının olmadıkları anlaşılıyor. Diğer taraftan Sultan Mesud'un tahta geçtiği bu ilk zamanlarda, Harezm valisi Altuntaş'ın, sultana gönderdiği bir mektupta muhacirlerin Huttelan da dâhil olmak üzere Toharistan, Kubadiyan ve Çağaniyan gibi sınır bölgelerine yerleştirilmesini önermesi de (Beyhâkî, *Târih-i Beyhâkî*, s. 79) dikkate değerdir. Zira burada muhacirler olarak gösterilen topluluğun Arslan Yabgu'ya bağlı Selçuklular olduğu açıkça anlaşılıyor. Harezm ve Horasandaki siyasî ve askerî gelişmeleri yakından takip eden vali; aslında bu muhacirleri, kendisine daha önceden Huttelan'ın vaat edildiği, ancak Sultan Mesud tahta kolaylıkla çıktıktan sonra bu vaadin yerine getirilmemesi sonrasında Gazneli Devleti'nin sınır bölgelerine saldırma ihtimali güçlü olan Ali Tegin'e karşı söz konusu bölgeye yerleştirilmesini önermiştir (Beyhâkî, *Târih-i Beyhâkî*, s. 79; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 133 vd.). Fakat dediğimiz gibi onlar; Horasan'a yerleştirilmiş olsa da Sultan Mesud tahtı elde ettikten sonra gelişen bazı olaylar neticesinde tekrar batıya sürülmüşler, Huttelan da dâhil olmak üzere adı geçen sınır bölgelerine yerleştirilmemişlerdir.

⁴⁶ Beyhâkî, *Târih-i Beyhâkî*, s. 79; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 133 vd.

⁴⁷ Beyhâkî, *Târih-i Beyhâkî*, s. 513- 532; A. Z. Velidi Togan, *Karahanlılar (Ders Notları)*, 1966-1967, s. 52-53. Mevdudî, Börü Tegin'in ismini Pur Tegin olarak gösterse de (Mevdudî, *Selçuklular Tarihi*, s.18-140, 143-144) Beyhâkî ve Togan'dan gösterdiğimiz sayfalara dikkatli bakıldığında ismin Börü Tegin olduğu açıkça anlaşılacaktır. Togan'ın verdiği bilgilere göre; Börü Tegin, daha önce, Yusuf Kadir Han'ın oğlu olup Taraz ve İsficab'da hâkim bulunan Yiğen Tegin'in himayesinde bulunmuştur. Yiğen Tegin ölünce de onun izlediği siyasete uygun olarak kendisi Gazneliler karşısında her zaman Selçukluların desteklemiştir. Hatta Selçuklular'ın Dandanakan'da Gaznelilere karşı kazandıkları zaferden az önce Çağrı Bey ile birlikte Horasan şehirlerinden Belh'i sıkıştırmış, bu zaferden sonra da Sağaniyan taraflarında faaliyet göstermiştir.

kendine yer bulmaya çalıştığını göstermektedir.⁴⁸ Bununla birlikte Selçukluların tâbisi olarak Börü Tegin'in bir ara Huttelan'a girmiş olduğu açıkça görülse de, bu dönemde Selçuklular'ın söz konusu eyalete bizzat girdiklerini gösteren herhangi bir kayda tesadüf etmediğimiz bildirmek isteriz. Onların Huttelan'ı kesin olarak ele geçirmeleri, Dandanakan savaşı (1040) akabindeki fetih hareketleri ile olmuştur. Bu savaş kazanıldıktan az sonra Selçuklu liderlerinden Çağrı Bey, Gazneliler elindeki Belh üzerine gitmiş ve burayı sıkıştırdığı sırada Huttelan valisi, artık bu bölgede de Gaznelilerin hükmünün kalmadığını anlamış olacak ki, Huttelan'ı terk etmiştir.⁴⁹ Belh'in fethedilmesinden sonra ise Huttelan'ın da içinde yer aldığı Cûzcân, Bâdgîs, Tirmiz ve Toharistan gibi birçok yer Selçuklular tarafından ele geçirilmiştir. Çağrı Bey, tüm bu bölgeleri, fetih harekâtları sırasında ön plana çıkan ve özellikle Sultan Mesud'un oğlu Mevdud komutasındaki Gazneli ordusuna karşı büyük başarılar elde eden oğlu Alp Arslan'ın idaresine vermiştir.⁵⁰

2. Huttelan Seferi ve Neticeleri

2.1. Sefer Tarihinin Tespiti

Burada ele alınan seferin gerçekleştiği tarihi tespit edebilmek ve bu seferin Sultan Alp Arslan'ın saltanat döneminde mi yoksa meliklik döneminde mi yapıldığını belirleyebilmek için Alp Arslan'ın sultan olarak kabul edildiği tarihi de kaynaklar ışığında ortaya koymak gerekmektedir. Bu yüzden öncelikle Alp Arslan'ın ne zaman sultan tanındığını ardından da söz konusu seferin ne zaman gerçekleştiğini, onun saltanat döneminde mi yoksa meliklik döneminde mi yapıldığını göstermeye çalışacağız.

Selçuklular hakkında bilgi veren bazı müellifler; Alp Arslan'ın tahta geçişini anlatırken, onun, Kutalmış ile karşı karşıya geldiği savaşı kazandıktan sonra Rey'de tahta oturduğunu kaydetmişlerdir.⁵¹ Bu olayın gerçekleştiği tarih ise, genellikle 1063 yılının Kasım ya da Aralık ayı veyahut da 1064 yılının Ocak ayı olarak gösterilmiştir.⁵² Ancak eserler dikkatlice incelendiğinde, Rey'de tahta oturmadan önce, adına hutbe okutulmak suretiyle Alp Arslan'ın sultan tanındığı açıkça görülebilmektedir. Kayıtlara göre; Sultan Tuğrul vefat etmeden önce hanedan üyelerinden Süleyman'ı⁵³ veliht tayin etmiş ve Sultan

⁴⁸ Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, s. 143-144.

⁴⁹ Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 611.

⁵⁰ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fi Târih-i Haleb*, s. 21; M. H. Yınanç, "Çağrı Bey", *İA*, MEB, III, ss. 324-328, s. 26; Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 45-46.

⁵¹ Bunderî, *Zubdetun-Nusra ve Nuhbatül-Ustra*, s. 27-28; Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 30-31; Reşideddîn, *Camiü't-Tevarih*, s. 107-108.

⁵² Sibt İbnü'l-Cevzî (Ebû'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu), *Mir'atü'z-Zamân fi Târihi'l-Âyân -Mir'atü'z-Zamân fi Târihi'l-Âyân'da Selçuklular-*, (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim), TTK, Ankara 2011, s. 129; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 233-234; İbnü'l-Verdî, *Târihu İbnü'l-Verdî (Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular)*, (Tercüme ve Notlar: Mustafa Alican), Kronik Kitap, İstanbul 2017, s. 35; Reşideddîn, *Camiü't-Tevarih*, s. 107-108; Müneccimbaşı, *Camiu'd-Düvel -Selçuklular Tarihi*, I, s. 69-70. Nişaburî ile Ravendî de Alp Arslan'ın tahta geçişini anlatırken aynı tarihlere işaret etmişlerdir; ancak bu müellifler, Alp Arslan'ın tahta Kutalmış'tan değil de Sultan Tuğrul tarafından veliht tayin edilmiş olan Süleyman'dan aldığını kaydetmişlerdir (Zahîreddîn Nişâbüri, *Selçuknâme*, (Tashih ve Neşir: Mirzâ İsmail 'Afşâr-Muhammed Ramazânî), İntişârat-ı Esâtîr, Tahran 1390, s. 21-22; Ravendî, *Rahat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, I, s. 114.

⁵³ Melik Süleyman, Çağrı Bey'in diğer bir oğlu olup Alp Arslan'ın da kardeşidir. Çağrı Bey vefat ettikten sonra Sultan Tuğrul bu ağabeyisinin eşiyle evlenmiş ve Süleyman'ı da üvey evlat olarak yanına almış, ölmeden önce de onu veliht tayin etmiştir (Bunderî, *Zubdetun-Nusra ve Nuhbatül-Ustra*, s. 24-25; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*,

öldükten hemen sonra da onun vasiyeti üzerine, o sıralarda vezir olarak bulunan Amidülmülk Kündürî, Süleyman'ı tahta çıkartmış ve onun adına payitaht Rey'de hutbe okutmuştur. Fakat Selçuklu emirlerinden Er-sığın (Er-sığın) ile Erdem'in⁵⁴ Melik Süleyman'ı sultan olarak tanımayıp Kazvin'e giderek Alp Arslan adına hutbe okutmaları ve halkın da Alp Arslan'ın sultan olmasını istemesi gibi sebepler neticesinde durumun kendi aleyhine döndüğünü gören Amidülmülk Kündürî, hutbede önce Alp Arslan'ın sonra da Süleyman'ın adlarının zikredilmesi kararını alıp bu kararı uygulamaya başlamıştır.⁵⁵ Bu olay ise Kutalmış ile Alp Arslan'ın karşı karşıya geldiği savaştan daha önce meydana gelmiştir. Kısacası Alp Arslan, daha Kutalmış ile karşılaşmadan sultan olarak kabul edilmiştir.

Alp Arslan'ın tahta çıkışı hakkında bilgi veren bazı müellifler de yukarıda işaret ettiğimiz müelliflerin aksine, onun tahta çıkış tarihini Sultan Tuğrul'un vefatının gerçekleştiği 4 Eylül 1063 (8 Ramazan 455) tarihi ile aynı göstermektedir.⁵⁶ Ancak verilen bilgilere bakılırsa durumun böyle de olmadığı, adına daha önce hutbe okutulan Süleyman'ın kısa bir zaman dilimi için olsa da sultan tanındığı anlaşılabacaktır. Alp Arslan dönemiyle ilgili oldukça detaylı bilgiler veren Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Süleyman adına 12 Eylül 1063 tarihinde veya bu tarihten hemen sonra hutbe okutulduğuna işaret etmesi de⁵⁷ yine Alp Arslan'ın 4 Eylül'de payitahtta sultan olarak tanınmadığını göstermektedir. Konuyla ilgili tutulmuş bir diğer kayıttta da Amidülmülk Kündürî'nin, Kutalmış'ın başkent Rey üzerine geldiği sırada, yani 15 Kasım 1063'ten biraz önce,⁵⁸ başkentte adına hutbe okutmak suretiyle hâlihazırda

VIII, s. 228; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel –Selçuklular Tarihi*, I, s. 69; İbrahim, “Selçuk'un Oğulları ve Torunları”, *Türkiyat Mecmuası*, XIII, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ocak 1958, ss. 117-130, s. 128-129; Sümer, “Selçuklular”, s. 369; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 9; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, (2. Baskı), Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 147; Özgüdenli, *Selçuklular I*, s. 135).

⁵⁴ Adı geçen emirlerden Er-sığın; kaynaklarda El-basan, Yağısıyan, Er-basan gibi farklı isimlerde de geçmiştir (Bundarı, *Zubdetun-Nusra ve Nuhbatül-Ustra*, s. 26; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 228; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel –Selçuklular Tarihi*, I, s. 69; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 9; Kafesoğlu, “Selçuk'un Oğulları ve Torunları”, s. 129; İbrahim, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2014, s. 36; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 147; Sevim, Ali; Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*, TTK, Ankara 2014, s. 61) Kafesoğlu ve Turan'a göre; o, Selçuklu hanedanından olup Selçuk Bey'in torunu ve Yusuf (Yunus) Yınal'ın oğludur. Erdem'e gelince o da Tuğrul Bey'in en önemli kumandanlarından olup Hâcib ünvanını kullandığı anlaşılmaktadır. Bu ünvanın sarayda görevli en büyük makam sahibi kişilerce kullanıldığı (İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK, Ankara 1988, s. 33; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 91; Salim Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, *Türkler*, V, 2002, s. 147-162) düşünülürse onun da devlet içerisinde büyük bir güce sahip olduğu açıkça anlaşılabacaktır.

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 228; Bundarı, *Zubdetun-Nusra ve Nuhbatül-Ustra*, s. 26; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel –Selçuklular Tarihi*, I, s. 69; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 147; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 9-10; Muharrem Kesik, “Kutalmış Bey'in Anadolu'yu Fetih Çalışmaları ve İsyamı”, *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3, Yaz 2019, ss. 179-192, s. 188.

⁵⁶ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fi Târih-i Haleb*, s. 10; Azîmî (Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nizâr), *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler H. 430-538=1038/39-1143/44)*, (Notlar ve Çev. Ali Sevim), (2. Baskı), TTK, Ankara 2006, s. 102.

⁵⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân fi Târihi'l-Âyân*, s. 125.

⁵⁸ Kutalmış'ın Rey üzerine geliş tarihi ve öldürüldükten sonra cesedinin Rey'e nakledildiği tarih; Sıbt İbnü'l-Cevzî tarafından sırasıyla 21 Zilkade ve 13 Zülhicce olarak gösterilmiş, fakat bu müellif bu olayları anlatırken net bir yıl vermemiştir. Adı geçen müellifin eserini Türkçe'ye tercüme eden Sevim ise, bu tarihlerin miladi olarak sırasıyla 4 Aralık 1064 ve 26 Kasım olduğuna işaret etmiştir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân fi Târihi'l-Âyân*, s. 128-129). Bu bilgiler göz önüne alındığında aynı yılın Kasım ayında ölü olarak bulunan Kutalmış'ın, yine aynı yılın

sultan tanımış olduğu Alp Arslan'a bir haber göndererek Kutalmış'a karşı yardım istediği ve ne yapması gerektiği hakkında kendisinden emir beklediği bilgisi yer almaktadır.⁵⁹ Bu durumda Alp Arslan'ın 15 Kasım 1063'ten önce ve 12 Eylül 1063'ten de sonra payitahtta sultan olarak tanındığı rahatlıkla söylenilebilir. Diğer taraftan Zahirreddin Nişaburi'nin Alp Arslan'ın 1063 yılı Kasım ayında tahtı elde ettiği yönünde verdiği bilgiler⁶⁰ ve Köymen'in, Amidülmülk Kündürî'nin daha önceden Süleyman adına okuttuğu hutbeyi Ekim veya Kasım ayında Alp Arslan adına çevirdiğini bildirmiş olması da bu tahmini desteklemektedir.⁶¹ Bununla birlikte Merçil, Sevim ve Özgüdenli'nin Kutalmış'ın Rey'e girip kendisini 1063 yılı Ekim ayında sultan ilan ettiği yönünde verdiği bilgiler⁶² ise, Alp Arslan adına 12 Eylül ile Ekim'in en son günü arasında hutbe okutulduğunu, yani onun bu sıralarda sultan tanındığını akla getirmektedir. Çünkü yukarıda da belirttiğimiz üzere mezkûr vezir, bu olay yaşanmadan önce zaten sultan olarak kabul etmiş olduğu Alp Arslan'dan yardım istemiş ve konuya ilişkin emrinin ne olduğunu sormuştur. Ancak şunu da ifade etmeliyiz ki bu bilgiyi veren tarihçiler, Ekim 1063 (Şevval 455) tarihine işaret ederken bilginin hangi kaynaktan yer aldığını belirtmemişlerdir. Esasen Bûndârî ve İbnü'l-Esîr'in, Amidülmülk Kündürî'nin Alp Arslan'ı sultan tanımmasının sebebi olarak özellikle Selçuklu emirleri arasında çıkan anlaşmazlığa ve Emir Er-sığın ile Erdem'in Kazvin'e giderek Alp Arslan adına hutbe okutmalarına işaret etmeleri de⁶³ Süleyman'ın tahtta çok fazla kalmadığını ve Alp Arslan'ın Ekim ayı dolaylarında sultan tanındığını göstermektedir. Çünkü bu olay yukarıda da bahsettiğimiz gibi Kutalmış Rey'e gelmeden önce gerçekleşmiştir. Fakat buna rağmen Sibt İbnü'l-Cevzî'nin, Kutalmış'ın Rey üzerine geldiği tarihi 15 Kasım 1063 olarak vermesini de göz önünde bulundurursak, çıkarılabilecek en doğru sonucun yine şu olduğu görülecektir: Alp Arslan, 15 Kasım 1063'ten önce ve 12 Eylül 1063'ten de sonraki bir tarihte payitahtta sultan olarak tanınmıştır.

Alp Arslan'ın sultan kabul edildiği tarih aşağı yukarı belirlendiğine göre, artık söz konusu seferin Alp Arslan'ın saltanat döneminde mi yoksa meliklik döneminde mi olduğu ve tam olarak ne zaman gerçekleştiği meselesine gelebiliriz. Bu sefer hakkında en detaylı bilgiyi veren müellifler İbnü'l-Esîr ile yine olay hakkındaki bilgileri onun kayıtlarından aktaran Müneccimbaşı'dır. Onlara göre; Amidülmülk Kündürî'nin payitahttaki hutbeyi Alp Arslan adına çevirtmesinden (yani Alp Arslan'ın sultan tanımısından) hemen sonra Selçuklu ülkesindeki karışıklıkları ve otorite boşluğunu fırsat bilen Huttelan ile Sağaniyan emirleri, daha önceden verdikleri vergileri vermemek suretiyle isyan etmişler, merkeze karşı başkaldırmışlardır. Ayrıca diğer bir hanedan üyesi olup Herat'ta bulunan Musa Yabgu da bu

Aralık ayında Rey üzerine gittiği söylenemez. Bu sebeple Sevim'in gösterdiği ilk tarihteki yılın Hicri 455, miladi olarak ise 1063 yılı olması gerekmektedir. Bu durumda tarih çevirimi yapıldığında, Kutalmış'ın Rey üzerine geldiği ve kendisini sultan ilan ettiği tarihin Hicri 455 yılı Zilkade ayı olduğu, bunun da miladi olarak 15 Kasım 1063 yılına tekabül ettiği açıkça görülecektir. Kaldı ki diğer birçok kaynaktan da Kutalmış'ın Rey üzerine gelişi 1063 yılında verilmiştir (Bakınız: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, VIII, s. 233; Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, s. 45; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 148; Muharrem Kesik, "Kutalmış'ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri", *Türk Kültürü*, 454, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Şubat 2001, ss. 97-106, s. 101).

⁵⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zamân fi Târîhü'l-Âyân*, s. 128.

⁶⁰ Zahirreddin Nişabûrî, *Selçûknâme*, s. 21-22.

⁶¹ Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, s. 30, 44.

⁶² Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 61; Özgüdenli, *Selçuklular I*, s. 137.

⁶³ Bûndârî, *Zubdetun-Nusra ve Nuhbatül-Ustra*, s. 26; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, VIII, s. 228.

sıralarda taht iddiasıyla ortaya atılmıştır. Tüm bu olaylar neticesinde Sultan Alp Arslan, taht döneminin ilk işi olarak askerî bir harekât düzenlemiş ve adı geçen bölgelerdeki kontrolü sağlamıştır.⁶⁴ Bu kayıtlar; söz konusu harekâtın Alp Arslan'ın saltanat döneminde gerçekleştirildiğini açıkça göstermektedir. Olaya ilişkin bilgi veren diğer tarihçilerin de adı geçen seferi Sultan Alp Arslan döneminin ilk askerî harekâtı olarak kaydetmiş olması,⁶⁵ bu yargıyı desteklemektedir. Seferin gerçekleştiği tarihe gelince, bu tarihin 12 Eylül-15 Kasım arasındaki bir günde (Alp Arslan'ın saltanatı elde ettiği zamanda) başladığını ve 1063 yılının Aralık ayı ortalarında son bulduğunu söylemek mümkündür. Zira kayıtlara bakılırsa Sultan Alp Arslan; sırasıyla Huttelan, Herat ve Sağaniyan'da kontrolü sağladıktan sonra, Sağaniyan'dan çıkarak önce Merv'e sonra da Nişabur'a gelmiş, Nişabur'dan ise Aralık ayı sonlarında (25 Aralık dolaylarında) doğrudan Rey taraflarına hareket etmiştir.⁶⁶ Bu son hareketin sebebinin Kutalmış isyanı olduğu ve dolayısıyla hızlı cereyan ettiği dikkate alınır, Sultanın Sağaniyan'dan Nişabur'a gelişinin çok kısa bir zaman diliminde gerçekleştiği ve bu da dikkate alınır doğu seferinin de yine Aralık ayı ortalarında tamamlandığı söylenilebilir.

2.2. Seferin Sebepleri, Gerçekleşmesi ve Sonuçları

Selçuklular'ın egemenliği altına girdikten sonra Huttelan'ın nasıl bir statüde olduğu hakkında kaynaklarda teferruatlı bilgiler bulunmamaktadır. Bununla birlikte buranın Sultan Tuğrul'un vefatına (Eylül 1063) kadar Alp Arslan'ın hükmettiği bölgeler içerisinde olduğu, Samaniler ile Gazneliler döneminde olduğu⁶⁷ gibi bir emir ya da vali tarafından idare edildiği ve vassallık statüsüne sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁸ Zira İbnü'l-Esîr'in ve Müneccimbaşı'nın verdiği bilgilere bakılırsa burayı idare eden kişi *emir* unvanını kullanıyor ve yıllık olarak Selçuklulara vergi veriyordu. Ancak bu zat, Sultan Tuğrul vefat ettikten sonra Selçuklu ülkesinde ortaya çıkan karışıklıkları ve taht mücadelelerini de fırsat bilerek Sultan Alp Arslan'a vermesi gereken vergiyi vermemiş ve bu suretle isyan etmiştir.⁶⁹ Alp Arslan'ın Huttelan üzerine düzenlediği seferin asıl sebebinin de bu olduğu gözükmektedir. Bununla birlikte Alp Arslan'ın, Sultan Tuğrul'un vefatı sonrasında bozulan Selçuklu otoritesini yeniden tesis etmek ve özellikle de taht mücadelesindeki asıl rakibi olan Kutalmış karşısına çıkmadan önce devletin doğusundaki tehditleri ortadan kaldırmak istediği de anlaşılmaktadır. Bu nedenle onun, saltanatı döneminde merkezi otoriteyi sağlamak için attığı adımlardan ilkinin bu askerî sefer olduğu görülmektedir.

Alp Arslan'a karşı isyan eden emirin kim olduğu hususunda kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak anlaşılan odur ki; bu emir, Alp Arslan'ın adamlarından birisi ya da Selçuklu Türkmenlerine mensup bir kişi değildir. Çünkü kayıtlar, sefer başarıyla tamamlandıktan sonra Alp Arslan'ın öldürülen bu emir yerine Huttelan'ı idare etmek üzere kendi adamlarından birisini tayin ettiğini göstermektedir.⁷⁰ Peki, bu emir kimdir? Bu emir,

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 232-233; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel –Selçuklular Tarihi*, I, s. 71-72.

⁶⁵ Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, s. 223-224; Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, s. 40; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 62; Özgüdenli, *Selçuklular I*, s. 117.

⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 233-234; Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, s. 44.

⁶⁷ İbn Havkal, *Sûrat El-Arz*, s. 339, 357; Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, s. 81.

⁶⁸ Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, s. 40.

⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, s. 231; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel –Selçuklular Tarihi*, I, s. 71.

⁷⁰ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel –Selçuklular Tarihi*, I, s. 72.

yüksek ihtimalle daha önceden Gazneliler hizmetinde bulunmuş olan ve bu devletin Horasan ve Toharistan gibi bölgelerdeki topraklarının Selçuklular eline geçmesiyle artık buralara hükmetmeye başlayan yeni devletin, yani Selçuklu Devleti'nin hizmetine girmiş birisidir.⁷¹ Diğer taraftan onun, daha önceden Gazneliler'e karşı Selçuklular ile ittifak kurmuş olan Karahanlı prenslerinden Börü Tegin (Tangaç Han) olduğu ihtimali de düşünülebilirdi. Ancak özellikle Çağrı Bey'in Belh'i kuşattığı sıralarda onunla birlikte hareket eden ve buranın alınmasında büyük roller üstlenen Börü Tegin, aynı zamanda Buhara ve Semerkant gibi yerleri kendisine payitaht yapmış, bir ara bütün doğu ve batı Türkistan'a hükmetmiş bir hükümdardır (1052-1068) ve kendisi 1068 yılında vefat etmiştir.⁷² Bu sebeple onun olma ihtimali yoktur, zira yukarıda da ifade ettiğimiz gibi hem Huttelan'ı idare eden emir kim ise sefer sırasında öldürülmüş hem de eğer bu kişi Börü Tegin olsaydı müelliflerin ondan açıkça bahsetmemiş olmaları ihtimali çok düşük olurdu.

Sultan Alp Arslan'ın seferi gerçekleştirilmeden önce nerede bulunduğu tam olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte bu sıralarda onun, babası Çağrı Bey zamanında da merkez olarak kullanılan Merv'de bulunduğu ya da Horasan bölgesinin en önemli şehirlerinden birisi olan Belh'te bulunduğu hükmedilebilir. Nitekim o, meliklik döneminde de buralarda bulunmuş ve özellikle başlarda Gazneliler ile Selçuklular arasında bir sınır şehri olan Belh'ten hareketle, Gazneli topraklarının birçoğunu fethetmiştir.⁷³ Sultanın Huttel seferi için de Belh'ten hareket ettiğini kabul edersek, sefer yolunun, daha önceden Börü Tegin'in isyanı ve Huttelan'a saldırmış olmasından dolayı onun üzerine giden Gazneli ordusunun izlediği yol ile aynı olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Bu yol da Belh'ten hareketle Ceyhun'a varılıp burası köprüler vasıtasıyla geçildikten sonra Tirmiz'e ulaşan daha sonra da Çağaniyan'a ve Huttelan'a ulaşan yoldur.⁷⁴ İbn Havkal bu yol hakkında oldukça detaylı bilgiler vermiştir. Onun kayıtlarına göre; bu güzergâh, Belh'ten Tirmiz yolu ile Ceyhun nehri kıyısına kadar olan iki günlük mesafe kat edildikten ve nehir geçildikten sonra Tirmiz'e ulaşır. Tirmiz'den çıktıktan sonra Cermekân'a bir merhale, buradan Sarmecî'ye bir merhale, buradan Darzencî'ye bir merhale, oradan Sağaniyan'a iki merhale mesafe olmak üzere devam eder. Sağaniyan ile Huttelan'ın merkezi olan Hulbuk arasındaki yol ise; Harbâb üzerindeki Bedaşan geçidinden Münk'e altı merhale, buradan Vahşâb üzerindeki Kantarat el-Hacar'a iki merhale, buradan Vahşab nehri yanına inildikten sonra Liyûkend'e iki merhale, buradan aynı nehir kıyısındaki Helâverd'e bir merhale, buradan Erhand geçidi geçildikten sonra da Hulbuk'a iki günlük bir mesafedir.⁷⁵ Görüldüğü üzere oldukça uzun bir mesafeden bahsedilmektedir; ancak bu mesafenin at üzerinde gidildiği ve seferin de hızlı bir şekilde

⁷¹ Selçuklular Gazneliler karşısında başarılı olup Horasan ve İran coğrafyasına yerleştikten ve devletlerini kurduktan sonra daha önceden Gazneliler hizmetinde yer almış olan birçok devlet adamına kendi devletleri içerisinde görev vermişlerdir. Bu devlet adamlarına Sultan Tuğrul dönemi vezirlerinden Ebu'l-Kasım Büjçânî de dâhil olmak üzere birçok örnek verilebilir (Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015, s. 33).

⁷² Togan, *Karahanlılar*, s. 52-56; Özyayın, "Karahanlılar", s. 408; Pritsak, "Karahanlılar", s. 264-265.

⁷³ Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 3-5.

⁷⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, s. 530-532; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, s. 138-140.

⁷⁵ İbn Havkal, *Sûrat El-Arz*, s. 344, 359, 393-394. Buradaki mesafeler normal bir insanın yaya adımlarla yürüme hızına göre belirlenmiştir. Merhale bir konaklık mesafeyi, yani takriben yaya bir kişinin normal bir hızda bir günde alabileceği bir mesafeyi ifade etmektedir.

gerçekleştiği düşünülürse, Selçuklu ordusunun bu mesafeyi çok kısa zamanda tamamladığı söylenilebilir.

Sefer yolu kat edildikten sonra Selçuklu ordusu emirin bulunduğu kale civarına gelmiştir. Söz konusu kale, Huttelan'ın emiri Hulbuk merkezinde ikamet ettiğine göre Hulbuk kalesidir.⁷⁶ Bununla birlikte diğer kaynaklar bu kale hakkında herhangi bir bilgi vermezken İbnü'l-Verdî'deki bir kayıt, kalenin o zamanki isminin Cilan olabileceğine işaret etmektedir. Bu kayıta müellif, Sultan Alp Arslan'ın ilk doğu seferlerini anlatırken olayları şöyle sıralamaktadır: “*Bu sene Alp Arslan Cilan Kalesi'ni aldı. Sonra amcası Yabgu'yu Herat'ta muhasara etti. Şehri ele geçirdi ve amcasına ikramda bulundu. Sonra Sağaniyan'ı zor kullanarak ele geçirdi...*”⁷⁷ Aslına bakılırsa aynı olaylar hakkında bilgi veren diğer müellifler de Alp Arslan'ın bu faaliyetlerini, İbnü'l Verdî'nin verdiği kronolojiye uygun olarak vermektedirler. Onlara göre de sultan, sırasıyla Huttelan emiri, Herat'ta bulunan amcası ve Sağaniyan emiri üzerine yürümüştür. Ancak bu müellifler Huttelan emirinin bulunduğu kaleden bahsederken kalenin ismine dair herhangi bir bilgi vermemişlerdir.⁷⁸ Görüldüğü üzere İbnü'l-Verdî ise Huttelan yerine Cilan kalesi ifadesini kullanmıştır.

Yukarıda değindiğimiz gelişmeler üzerine Hulbuk'a gelen Selçuklu ordusu Hulbuk kalesini (muhtemelen Cilan kalesini) kuşatma altına almıştır; fakat kalenin savunulması kolay bir dağın tepesinde yer alması ve tahkim edilmiş olması sebebiyle ordu ilk başlarda herhangi bir başarı elde edememiştir. Burada ise bizzat sultanın kendisi devreye girmiştir. Kaynakların verdiği bilgiye göre; çok cesur olan sultan, atından inerek dağın tepesine doğru hızlı bir şekilde tırmanmaya başlamıştır. Onu gören askerleri de Alp Arslan'dan cesaret bularak daha çabuk hareket etmeye ve kaleyi ok yağmuruna tutmaya başlamıştır. Bu oklardan birisinin isabet etmesi neticesinde kale emirinin öldürülmesi ise, kaledeki askerlerin ve halkın kolayca teslim olmasını sağlamıştır. Kaleyi teslim alan Sultan Alp Arslan, buranın daha önceki statüsüne (vasallık statüsüne) son vermiş, burayı doğrudan merkeze başlayarak idaresi için de kendi adamlarından birisini tayin etmiştir.⁷⁹ Böylece çok eski bir Türk yerleşim yeri de olan Huttelan'daki Selçuklu hâkimiyeti tekrar sağlanmış, sarsılan Selçuklu merkezi otoritesini yeniden tesis etmek üzere önemli bir adım atılmıştır. Bu sefer, ülkenin doğu kısmındaki tehditlerin ortadan kaldırılması için gerçekleştirilmiş ilk seferdir ve ayrıca Alp Arslan'ın cesaretini ön plana çıkartması bakımından da oldukça önemlidir.

⁷⁶ Hulbuk'taki kale için bakınız: Siméon, “Hulbuk” s. 385-421.

⁷⁷ İbnü'l- Verdî, *Târîh*, s. 35.

⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, s. 231-232; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel –Selçuklular Tarihi*, I, s. 71-72.

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, s. 231-232; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel –Selçuklular Tarihi*, I, s. 71-72; Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, s. 40; Mevdüdi, *Selçuklular Tarihi*, s. 223-224; Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 54.

Sonuç

Huttelan, milattan önce iki bin yıllarından itibaren birçok menşeden topluluklara ev sahipliği yapmış tarihî bir yerdir. Kabaca Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasındaki bölge olarak tarif edebileceğimiz Maverâünnehir'in güneydoğusunda, yani günümüzde Tacikistan sınırları içerisinde yer alan Huttelan'daki Türk hâkimiyeti de çok eski devirlerden başlatılabilmektedir. Buradaki Türk hâkimiyetini belki de daha önceki devirlerden başlatmak mümkün olabilirdi; ancak tarihî kayıtlardaki bilgilerin yetersizliği buna pek olanak tanımamaktadır. Bununla birlikte kayıtlar; bu hâkimiyetin, en azından MÖ 7. Asırdan itibaren İskitler ile başladığını göstermektedir.

Huttelan'ın, buradaki İskit hâkimiyetinden sonra, gerek Persler ile Türkler arasındaki çekişmeler gerekse de Büyük İskender'in (MÖ 336-323) doğuya yaptığı seferler sonrasında zaman zaman Türkler'in elinden çıkmış olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bunlar dışarıda bırakılırsa buradaki Türk hâkimiyetinin, Müslüman Arapların 8. Asrın ortalarında bölgeye yaptığı seferlere kadar neredeyse kesintisiz olarak devam ettiği görülmektedir. Bu devreye kadar bölge, kökeni halen daha tartışmakla birlikte yüksek ihtimalle bir Türk topluluğu olan Yüe-çiler'in, akabinde de sırasıyla Kuşanlar, Ak-Hunlar, Gök-Türkler ve Türgişler gibi Türk siyasi-askerî teşekküllerinin hâkimiyeti altına girmiştir. Ögleki bu durumu göz önünde bulunduran birçok Arap müellifi burayı eski bir Türk ülkesi olarak göstermiştir.

8. Asrın son çeyreğinde Emevîlerin hâkimiyeti altına girdiği anlaşılan Huttelan'a, bundan sonra sırasıyla Abbasîler, Samanîler ve Gazneliler egemen olmuştur. Ancak özellikle Samanîler ve Gazneliler döneminde, bu devletler ile Karahanlılar arasında bir sınır bölgesi olması sebebiyle Huttelan üzerinde büyük çekişmeler olmuştur. Nihayetinde Sultan Mesud döneminin sonlarına kadar Gazneli hâkimiyetinde kalan bölge, Dandanakan savaşından (1040) az sonra da Çağrı Bey ve oğlu Alp Arslan'ın çabaları sayesinde Selçuklu egemenliği altına girmiştir.

Sultan Tuğrul'un vefatı (Eylül 1063) sıralarına kadar vassal bir statüde olup yıllık vergi vermek suretiyle Selçuklulara bağlı olan bölge Alp Arslan'ın idare ettiği bölgeler arasında yer almış ve bir emir tarafından idare edilmiştir. Fakat kaynaklarda kendisinden pek bahsedilmeyen, hatta ismi dahi verilmeyen bu emir, Sultan Tuğrul'un vefatı sonrasında ortaya çıkan karışıklıkları ve taht mücadelelerini de fırsat bilerek vermesi gereken yıllık vergiyi vermeyiş ve böylece Selçuklulara karşı isyan etmiştir. Bunun üzerine daha yeni sultan olarak kabul edilmiş olan Alp Arslan, saltanat dönemindeki ilk seferini buraya yapmıştır. Bu sefer sırasında söz konusu emir öldürülmüş ve onun ikamet ettiği kale de (muhtemelen eski ismiyle Cilan Kalesi) kontrol altına alınmıştır. Huttelan seferinin ve akabinde gerçekleşen (daha sonra ele alacağımız) Herat ile Sağaniyan seferlerinin başarılı bir şekilde sonuçlandırılması; Sultan Alp Arslan'ın, kendisine karşı taht mücadelesine girişen Kutalmış karşısına daha güçlü ve cesaretli bir şekilde çıkmasını sağlamıştır. Ayrıca bu seferler sonrasında söz konusu yerlerin vassallık statüsüne son verilip buraların doğrudan Selçuklu Devleti'ne bağlanması, sarsılmış olan merkezi otoritenin yeniden tesis edilmesini sağlamış, Alp Arslan'ın daha sonraki askerî seferlerini batı yönünde yapmasına imkân tanımıştır.

Kaynaklar

- Abu'l-Farac (İbn el-İbrî Bar Hebraeus Grigoriüs), *Abû'l-Farac Tarihi I- II*, (Çev. Ö. Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1945 (I. Cilt)- 1950 (II. Cilt).
- Akbulut, D. Ali, *Arap Fütühatına Kadar Maverâünnehir ve Horasan'da Türkler: MÖ II-MÖ VII. Yy.*, (Basılmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Erzurum 1984.
- Azîmî (Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nizâr), *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler H. 430-538=1038/39-1143/44)*, (Notlar ve Çev. Ali Sevim), (2. Baskı), TTK, Ankara 2006.
- Barthold, V.V., "Huttel", *İA*, MEB, V/1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, ss. 620-621.
- Barthold, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Hazırlayan: H. Dursun Yıldız), Kronik Kitap, İstanbul 2017.
- Baş, Eyub, "Siracüddin Ali b. Osman el-Üşî'nin (ö.575/1179) Yaşadığı Coğrafya: Maverâünnehir", *Uluslararası Ali b. Osman el Üşî Sempozyumu Bildirileri*, TİKA, TDV Oş Devlet Üniversitesi Yayınları, Bişkek 2018 ss. 35-44.
- Beyhakî (Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî), *Târîh-i Beyhakî*, (Tercüme: Necati Lügal, Hazırlayan: Hicabi Kırlangıç), TTK, Ankara 2019.
- Borjjan, Habib, "Kulâb", *Encyclopaedia Iranica*, Originally Published:, July 20, 2005: <http://www.iranicaonline.org/articles/kulab> (Erişim Tarihi: 26. 04. 2020).
- Bundarî, *Zubdetun-Nusra ve Nuhbatül-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, (Çev. Kıvameddin Burslan), (2. Baskı), TTK, Ankara 1999.
- Buryakov, Yuriy F., "Eski ve Orta Çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri", (Çev. Alesker Aleskerov), *Türkler*, III, ss. 234-242.
- Durmuş, İlhami, *İskitler*, Akçağ Yayınları, Ankara 2017.
- Ekrem, N. Hidayet, "Chang-Ch'ien'in Seyahat Raporuna Göre Hunlar Dönemindeki Orta Asya", *Türkler*, I, ss. 763-775.
- Erkal, Mehmet, "Âmil", *DİA*, III, İstanbul 1991, ss. 58-60.
- Esin, Emel, "Amuderya", *DİA*, III, İstanbul 1991, ss. 98-99.
- Gök, H. İbrahim, "İbn Hallikân'da Selçuklu Biyografileri-I", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15, Yıl 2006, ss. 79-96.
- Hüeynî (Sadreddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali), *Ahbârü 'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Çev. Necati Lügal), (2. Baskı), TTK, Ankara 1999.
- İbn Havkal, (Ebû'l- Kasım İbn Havkal), *Sûrat El-Arz-10. Asırda İslâm Coğrafyası-*, (Tercüme: R. Şeşen), Yeditepe Yay., İstanbul 2014.
- İbn Hurdazbih (Ebu'l-Kasım Ubeydullâh b. Abdullâh b. Hurdazbih el- Bağdadî el Fârisî), *el-mesâlik ve'l- Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, (Çev. Murat Ağarı), Kitabevi Yay., İstanbul 2008.
- İbnü'l-Adîm, Kemâleddîn İbn Ebû'l-Kâsım Ömer b. Ahmed, *Bugyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi-Seçmeler)*, (Çev. ve notlar: Ali Sevim), (2. Baskı), TTK, Ankara 1989.
- İbnü'l-Esir (İzzeddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî), *el-Kâmil fî't-Târîh (el-Kâmil Fî't-Târîh Tercümesi) I-X*, (Tercüme: Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy vd.), Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008.

- İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî (Bir Orta Çağ Şairinin Kaleminden Selçuklular)*, (Tercüme ve Notlar, Mustafa Alican), Kronik Kitap, İstanbul 2017.
- İstahrî (Ebu İshak İbrahim b. Muhammed İstahrî), *Mesâlikü'l- Memâlik -Ülkelerin Yolları-*, (Çev. Murat Ağarı), Kitabevi Yay., İstanbul 2015.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, XIII, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, (Ocak 1958), ss. 117-130.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, (27. Basım), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.
- Kesik, Muharrem, "Kutalmış Bey'in Anadolu'yu Fetih Çalışmaları ve İsyanı", *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3, (Yaz 2019), ss. 179-192.
- Kesik, Muharrem, "Kutalmış'ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri", *Türk Kültürü*, 454, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, (Şubat 2001), ss. 97-106.
- Kirill Nourzhanov and Christian Bleuer, *Tajikistan A Political and Social History*, Australian National University (E-Press). Australia 2013.
- Kitapçı, Zekeriya, "Orta Asya Mahalli Türk Hükümdar ve Aristokratları Arasında İslamiyet: İlk Müslüman Türk Hükümdarları (Emeviler Devri)", *Belleten*, LI/201, (Aralık 1987), TTK, Ankara 1988, ss. 1139-1207.
- Koca, Salim, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilat", *Türkler*, V, ss. 2002, 147-162.
- Konukçu, Enver, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Sevinç Matbaası, Ankara 1973.
- Köymen, M. Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I: Kuruluş Devri*, TTK, Ankara 2011.
- Köymen, M. Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III: Alp Arslan ve Zamanı*, TTK, Ankara 2011.
- Kurat, A.Nimet, "Gök Türk Kağanlığı", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, X/1-2, (Mart-Haziran 1952), ss. 1-56.
- Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*, Fecr Yayınevi, Ankara 1998.
- Mansel, A. Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK, Ankara 1999.
- Merçil, Erdoğan, "Gazneliler", *DİA*, XIII, İstanbul 1996, ss. 480-484.
- Merçil, Erdoğan, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti: Gazneliler*, Bige Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014.
- Mevdûdî (Mevlânâ Seyyid Ebu'l-A'lâ Mevdûdî), *Selçuklular Tarihi: I*, (Nşr. Ahlak Hüseyin, Trk. Çev. Ali Genceli), Hilâl Yay., Ankara 1971.
- Mukaddesî (Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî), *Ahsenü't-Takâsîm (İslâm Coğrafyası)*, (Çeviri ve notlar: Ahsen Batur), Selenge Yayınevi, İstanbul 2015.
- Müneccimbaşı (Ahmed b. Lütfullah), *Câmiu'd-Düvel -Selçuklular Tarihi: I-II (Horasan, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, (Nşr. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2000.
- Müstevf (Hamdullah Müstevfi-i Kazvîni), *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, (Yayına Hazırlayanlar: Ayşe Ayna, Bilal Şahin, Ayşe Alihan ve diğerleri), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.

- Naqibullah Farmani, *İslâm Medeniyetinde Herat*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Bursa 2019.
- Nicola Di Cosmo, “Hun İmparatorluğu’nun Kuruluşu ve Yükselişi”, *Türkler*, I, ss. 709-719.
- Omelyan Pritsak, “Karahanlılar”, *İA*, MEB, VI, İstanbul 1977, ss. 251-273
- Özaydın, Abdülkerim, “Karahanlılar”, *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, ss. 404-412.
- Özaydın, Abdülkerim, “Türklerin İslâmiyeti Kabulü”, *Türkler*, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 239-262.
- Özgüdenli, O. Gazi, “Mâverâünnehir”, *DİA*, XXVIII, İstanbul 2003, ss 177-180.
- Özgüdenli, O. Gazi, *Selçuklular I –Büyük Selçuklular Devleti Tarihi- (1040-1157)*, İSAM, İstanbul 2013.
- Pierre Siméon, “Hulbuk: Architecture and Material Culture of the Capital of the Banijurids in Central Asia”, *Muqarnas*, Brill, XXIX/1, (March 2012), pp. 385-421.
- Piyadeoğlu, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan (Büyük Selçuklular Dönemi)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2012.
- Ravendî, *Rahat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr I-II*, (Tercüme: Ahmed Ateş), (2. Baskı), TTK, Ankara 1999.
- Reşîdeddîn Fazlullah (İbn-i İmâdüddeve Ebû'l-Fazl b. Ebû'l-Hayr Hemedânî), *Camii't-Tevarih, (Selçuklu Devleti)*, (Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Selenge Yay., İstanbul 2010.
- Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI Yüzyıllar)*, (Çev. İsmet Kayaoğlu), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.
- Salim Cönce, “Hindistan’da İlk Türk Hâkimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar”, *Türkler*, I, ss. 815-820.
- Salman, Hüseyin, *Türgişler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- Sevim, Ali; Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*, TTK, Ankara 2014.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî (Ebû'l-Muzaffer Yusuûf b. Kızıoğlu), *Mir'atü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân - Mir'atü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular-*, (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim), TTK, Ankara 2011.
- Sümer, Faruk, “Oğuzlar”, *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007, ss. 325-330.
- Sümer, Faruk, “Selçuklular (Büyük Selçuklular)”, *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, ss. 365-371.
- Sürer Eker, “Orta Asya’nın İrani Halkı Tacikler ve Bağımsızlığının 20. Yılında Tacikistan”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15, (Güz 2011), Ankara 2011, ss. 349-398.
- Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, (2. Baskı), TTK, Ankara 2001.
- Taşağıl, Ahmet, “Göktürkler”, *Genel Türk Tarihi*, I, Ankara 2002, ss. 653-710.
- Taşağıl, Ahmet, “Soğd”, *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, ss. 348-349.
- Togan, A. Z. Velidi, *Karahanlılar (Ders Notları)*, 1966-1967.
- Togan, A. Z. Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.
- Togan, A. Z., “Herat”, *İA*, MEB, V/I, s. 429-442.

- Tokan, Özgür, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçuklularında Dîvân-ı Âlâ*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, (2. Baskı), Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969.
- Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Tercüme: Hrant D. Andreasyan), TTK, Ankara 2000.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- Yınanç, M. H., "Çağrı Bey", *İA*, MEB, III, ss. 324-328
- Zahîreddîn Nişâbûrî, *Selçûknâme*, (Tashih ve Neşir: Mirzâ İsmail 'Afşâr-Muhammed Ramazânî), İntişârat-ı Esâtîr, Tahran 1390.